

Dietrich Bonhoeffer

De levende kerk

Teksten over de kerk

1932-1933

VERTAALD EN BEZORGD DOOR
EDWARD VAN 'T SLOT

UITGEVERIJ BOEKENCENTRUM, UTRECHT

Ontwerp omslag Geert de Koning
Vormgeving binnenwerk Studio Anton Sinke, www.antonsinke.nl

ISBN 978 90 239 5085 1 (boek)
ISBN 978 90 239 5651 8 (e-book)
NUR 700

© 2018 Uitgeverij Boekencentrum, Utrecht

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Bonhoeffer, Berlijn, de crisis en de kerk

Inleiding door Edward van 't Slot

1 1932: EEN KRUISPUNT IN BONHOEFFERS LEVEN

Eind 1931, begin 1932 wordt de jonge Berlijnse predikant Dietrich Bonhoeffer (1906-1945) in de Berlijnse wijk Wedding geplaatst om daar, in en rond de Zionskirche (Sionskerk), een groep jonge *Konfirmanden* (catechisanten van ongeveer 14 jaar) klaar te stomen voor hun *Konfirmation*, hun opname in de kerk als (zeg maar) ‘belijdend lid’. Bonhoeffer is dan zelf bijna 26 jaar en heeft al de nodige ervaringen met de kerk opgedaan – en vooral al veel over de kerk nagedacht; een overzicht daarvan zal ik in de volgende paragraaf geven. Maar eerst een korte blik op Wedding in 1931/1932. Vandaag de dag is dit een hippe, duidelijk multiculturele wijk in het centrum van Berlijn; een snelgroeïende groep yuppen heeft er forse bedragen voor over om hier ‘op de Prenzlauer Berg’ te kunnen wonen, terwijl er uit een minder florissant verleden nog altijd veel mensen leven die het niet al te breed hebben, met zeer verschillende achtergronden. In de tijd dat Bonhoeffer hier werkte, zag de wijk er qua bevolking heel anders uit. De wijk was gebouwd als arbeiderswijk, maar door Industriële Revolutie, Eerste Wereldoorlog en economische crisis was de werkloosheid hier groot. Veel van de jongens (het waren allemaal jongens) uit Bonhoeffers groep kwamen uit grote gezinnen zonder noemenswaardig inkomen. Verwaarlozing, onverschilligheid en defaitisme grepen om zich heen en vormden een vruchtbare voedingsbodem voor communisme en fascisme. En de kerk? Wat betekende bijvoorbeeld de Zionskirche in het leven van deze jongens en hun ouders? De jongens gingen naar de catechisatie. Allicht. Dat hoorde. Het bood de nodige afleiding. Maar *betekende* het ook iets?

Bonhoeffer was in 1927 afgestudeerd aan de Berlijnse theologische faculteit met een promotiestudie over de kerk (*Sanctorum Communio*, ‘de gemeenschap der heiligen’). Hij had daarin, op grond van Paulus’ beeld van de kerk als lichaam van Christus, prachtige theologische ideeën over de kerk ontwikkeld. Een belangrijke gedachte voor Bonhoeffer is dat de kerk Christus zelf representeert: juist en vooral door de kerk is Christus aan het

werk op aarde, en verbindt hij mensen met zich. Kom ik in de kerk, dan verneem ik daar het woord van de vergeving, als uit Christus' eigen mond. – Maar wat moesten de jongens uit zijn *Konfirmations*-klas daarmee? En hun ouders? En de hele wijk om de Zionskirche heen? Hadden zulke mooie gedachten ook maar één raakvlak met hun leven?

Terwijl Bonhoeffer als beginnend predikant kennismaakte met de kerkelijke praktijk, bleef hij ook bevoegd om als *Privatdozent* (particulier docent) colleges aan te bieden aan de theologische faculteit. Het is eigenlijk niet zo verwonderlijk dat hij begin 1932 voor het zomersemester een collegereeks aankondigde over *Das Wesen der Kirche*, het wezen van de kerk. Dat onderwerp raakte immers direct aan zijn promotiestudie – wat lag er meer voor de hand dan zijn studenten in te wijden in zijn daar ontwikkelde gedachten? Maar al snel werd duidelijk dat Bonhoeffer nog een heel andere reden had om dit onderwerp op de bühne te brengen. Wat hebben mooie gedachten over de theologie van de kerk nu eigenlijk te zeggen op plaatsen en in tijden waar mensen wel wat anders te doen hebben dan zich bezig te houden met theologie? Bonhoeffer is allerm minst geneigd om de theologie, of zijn eigen gedachten, te verloochenen. Maar de actualiteit zet de theologische gedachtevorming in dit 'jaar van de beslissing'¹ wel in een heel ander licht dan vijf jaar eerder. En dat maakte Bonhoeffer's colleges tot een ongehoord spannende gebeurtenis. Onder de studenten, die bij dit college waarschijnlijk nog maar in een kleine groep aanwezig waren, verspreidde het bericht zich na dit college al snel: 'Wil je echt eens wat anders horen, dan moet je bij deze jonge *Privatdozent* zijn.' Die spanning is ook ruim tachtig jaar na dato nog altijd voelbaar. Bonhoeffer hield zijn eerste college op 20 april 1932. Toen ik toevallig op de dag af 84 jaar later zijn tekst met een groep predikanten in Groningen las, zei een van hen: 'We *lezen* dit niet alleen op 20 april 2016; dit *gaat* over 20 april 2016.' Vooral in de eerste en de laatste colleges (§ 2-3 en 9-10) is de actualiteit met handen te tasten.

Aan deze colleges van Bonhoeffer is het grootste deel van dit boek gewijd. Helaas is zijn (naar eigen zeggen) met pijn en moeite geschreven tekst verloren gegaan. We moeten het doen met de aantekeningen van twee aanwezige studenten, Hanns Ruppell (HR) en Wolf-Dieter Zimmermann (WDZ). Met behulp van hun dictaten is het in ieder geval goed mogelijk om de grote lijn van Bonhoeffer's gedachten betrouwbaar weer te geven. Die grote lijnen laten zien hoe Bonhoeffer hier, onder de indruk van bijvoorbeeld Berlijn-Wedding, al gedachten over de kerk en haar plaats in de

¹ Zie Schlingensiepen, *Bonhoeffer*, 144 (volledige titels van in voetnoten met verkorte titels aangeduide werken zijn terug te vinden in de bibliografie achter in dit boek).

samenleving begint te ontwikkelen die hij later in zijn leven, bijvoorbeeld in de brieven uit de gevangenis (1944), weer heeft opgepakt. Ook dat maakt het de moeite waard om eens goed naar deze tekst te kijken.

Maar voordat we ons daarop storten een paar opmerkingen vooraf. Om een en ander goed te kunnen plaatsen, wil ik voor de belangstellende lezer in de volgende paragraaf eerst in vogelvlucht een beeld schetsen van Bonhoeffers denken over de kerk: hoe zich dat ontwikkelde en wat zijn fronten waren (§ 2). Vervolgens geef ik (in § 3) een verantwoording van de teksteuze voor dit boek – want behalve Bonhoeffers colleges heb ik hier ook teksten uit dezelfde tijd over aanverwante onderwerpen vertaald, zodat we Bonhoeffer als het ware ook wat meer *viva voce*, met eigen stem, kunnen vernemen. Daarna volgt nog een korte leeswijzer voor in het bijzonder de reconstructie van Bonhoeffers collegereeks (§ 4), voordat ik eindig met enkele woorden van dank (§ 5).

2 BONHOEFFER, DE KERK, DE WERELD, HET MIDDEN EN DE GRENZEN

Een mooi overzichtsartikel over de ontwikkeling van Bonhoeffers denken over de kerk werd al in 1967 gepubliceerd door Ernst Lange.² Wie goed ingeleid wil worden in deze materie, kan nog altijd bij hem terecht. Mijn bedoeling in deze paragraaf is een iets globaler overzicht te schetsen waardoor het hopelijk voldoende duidelijk wordt welke plek de collegereeks uit 1932 in Bonhoeffers oeuvre inneemt. Ik zal de ecclesiologische (zeg maar ‘kerk-kundige’) spits van Bonhoeffers verschillende teksten in de loop der jaren schetsen, en duidelijk maken op welke fronten hij zich op die verschillende momenten vooral richt. Daarbij zal wel blijken dat ik bij alle waardering sceptisch sta tegenover een belangrijke spits van Langes betoog, namelijk dat Bonhoeffer met een erg ‘kerkgerichte’ benadering startte om langzaam aan zo op de wereld gericht te raken dat de kerk bij hem uiteindelijk bijna geen andere substantie meer heeft dan de beweging naar buiten, ‘voor anderen’. Ik denk met Lange dat Bonhoeffer hier steeds radicaler de beweging van binnen naar buiten heeft gemaakt: de kerk is in Bonhoeffers latere werken wezenlijk een naar buiten gerichte beweging, terwijl in vroege geschriften ook de beweging van buiten naar binnen (de wereld moet kerk worden) veel meer aandacht krijgt. Maar ik denk dat beide bewegingen in zowel de

² E. Lange, ‘Kirche für andere: Dietrich Bonhoeffers Beitrag zur Frage einer verantwortbaren Gestalt der Kirche in der Gegenwart’, *Evangelische Theologie* 27 (1967), 513-546.

vroege als latere geschriften aanwezig zijn en blijven, en dat de ontwikkeling vooral zit in hoe Bonhoeffer in de loop van zijn leven de balans tussen de beide bewegingen opmaakt. Intussen hebben we hier wel een paar mooie trefwoorden om Bonhoeffers ‘ecclesiologische’ ontwikkeling mee te schetsen: van een wereld die kerk moet worden naar, zouden we kunnen zeggen, een kerk die wereld moet worden.

2.1 *Jongensjaren: de kerk aan de grens van de wereld.*

Je zou kunnen zeggen dat Dietrich Bonhoeffer – al zijn belangstelling voor levensvragen en theologie ten spijt – *de kerk* pas echt heeft leren kennen toen hij als achttienjarige theologiestudent een tijdlang in Rome verbleef, samen met zijn broer Klaus. Hij raakte gefascineerd door de liturgie en het oprechte geloof dat hij daar keer op keer waarnam, in het bijzonder in de Sint Pieter.³ Tot dan toe speelde de kerk zeker geen grote rol in zijn denken en zijn geloof – hij had de liefde voor de kerk bepaald niet met de paplepel ingegoten gekregen. Eerder werd er thuis vaak denigrerend over de kerk gesproken: kerk was uiteindelijk maar een club waar het stoffige saaiheid en matigheid troef was... Een club waar je niet te afhankelijk van moest worden. Soms hoort de kerk er natuurlijk bij, vond men, maar kerkelijk leven speelde zich voor de familie Bonhoeffer aan de grenzen van hun blikveld af. Het lijkt erop dat de drie jongste kinderen (Dietrich, Sabine en Susanne) daar net wat anders in stonden. Misschien was dat door de invloed van hun vrome gouvernante Maria Horn, misschien ook onder invloed van alle levensvragen die werden opgeroepen door de grote oorlog van 1914-1918, waarin de jonge Bonhoeffers hun oudere broer Walter verloren, misschien ook doordat Dietrich sowieso gefascineerd was door vragen rondom God, leven en dood, en zijn zusjes daarbij op sleeptouw nam. De kerk of in ieder geval de zaak waar het in de kerk om gaat – aandacht voor God en gebed – was daardoor voor hen bij alle bedenkingen toch ook een fascinerend verschijnsel. Dietrich wilde in ieder geval theologie gaan studeren. Maar wat de kerk werkelijk zou kunnen betekenen, dat begon hij vooral te proeven toen hij in Rome was.⁴ ‘Ik begin, geloof ik, het begrip “kerk” te begrijpen,’ schrijft hij over zijn kerkbezoeken op zondag 13 april 1924, de Palmzondag van dat jaar.⁵

³ Schlingensiepen, *Bonhoeffer*, 50-54; in DBW 9, 81-136 staan Bonhoeffers reisverslag en zijn reisbrieven afgedrukt: die geven een goede indruk van zijn ‘ontdekking van de kerk’. (DBW = Dietrich Bonhoeffer Werke, zie voor deze en andere afkortingen de lijst van afkortingen en de bibliografie achter in dit boek.) Een mooie uitgave van Bonhoeffers reisdagboek is gemaakt door Gütersloher Verlagshaus: D. Bonhoeffer, *Italienreise 1924*, Gütersloh 2012.

⁴ Vgl. Bethge, *Bonhoeffer*, 58-70; Schlingensiepen, *Bonhoeffer*, 43-45.

2.2 De jonge doctor: de wereld zou kerk moeten worden.

Wat Bonhoeffer opviel, was de oprechte vroomheid waarmee ouderen, maar zeker ook jongeren participeerden aan de kerkdiensten – beter gezegd: aan de liturgie. De door de traditie voorgegeven vormen bleken veel meer te zijn dan alleen maar lege vormen. Hier gebeurde meer dan een op zich ‘vrome’ jongeman in zijn eigen geloofsleven – zonder kerk – voor zichzelf zou kunnen bedenken; hier werd je boven je eigen gedachten uitgetild en in een andere realiteit – die van de lijdende en levende Christus – getild. Dat was meer dan de jonge student in zijn eentje vermocht, maar ook heel wat anders dan wat hij op zijn studentenvereniging meemaakte aan collectiviteit en gemeenschappelijkheid. De kerk als *communio sanctorum*, gemeenschap der heiligen: dat werd het onderwerp dat de jonge Bonhoeffer wilde onderzoeken en waar hij zijn eerste boek over schreef: *Sanctorum Communio* – het boek waarmee hij in 1927 op 21-jarige leeftijd promoveerde tot doctor in de theologie en het boek dat in de jaren vijftig, toen het werd herdrukt, door niemand minder dan de bekende theoloog Karl Barth (1886-1968; we zullen zijn naam nog vaker tegenkomen in dit boek) geprezen werd als een ‘theologisch mirakel’.⁶ De ‘formule’ die in dit boek een grote rol speelt, zal ook in de colleges uit 1932 terugkomen: Bonhoeffer omschrijft de kerk, op grond van zijn lezing van de Paulusbrieven, als ‘Christus als Gemeinde existierend’, als ‘Christus in zijn bestaan als gemeente’.⁷ Voor Bonhoeffer is het enorm belangrijk dat de gemeente (of de kerk – ‘gemeente’ is het woord dat hij gebruikt voor de lokale verschijningsvorm van ‘kerk’) veel meer en zelfs heel wat anders is dan een vereniging van gelijkgezinden. Het is de plek waar ieder die daar binnenwandelt *Christus zelf* ontmoet, in het kled van het Woord – of je daar nu op ‘gezind’ had of niet. Het is de plek waar je de vergeving en de rechtvaardiging die je zelf niet bewerken kunt, door God zelf krijgt aangezegd, genadig en onbetwifelbaar. Het is de plek waar de tobber tot rust komt.

Die benadering beheerst ook Bonhoeffers volgende boek, *Akt und Sein*, waarmee hij in 1930 academische leerbevoegdheid kreeg. Alle filosofische levensvragen, alle vragen rondom het zelfverstaan van de mens komen in de ontmoeting met Christus tot rust. Sterker nog: de kerk is wat Bonhoeffer

⁵ DBW 9, 88-94, citaat op 89.

⁶ DBW 1 (SC, 1930). Na de oorlog werd Bonhoeffers proefschrift opnieuw uitgegeven in de serie ‘Theologische Bücherei’, München 1954. Vermoedelijk is dat de uitgave die Karl Barth gelezen heeft – deze uitgave bevindt zich in ieder geval in zijn bibliotheek – waarna hij zijn uitspraak deed, geboekstaafd door J.D. Godsey, *The Theology of Dietrich Bonhoeffer*, Londen 1960, 21 (die dit boek nota bene als dissertatie onder begeleiding van Barth schreef).

⁷ Zie in het bijzonder DBW 1 (SC), 86-87 en vgl. hieronder, ‘Het wezen van de kerk’, § 7.

fer betreft ook de enige plek waar deze vragen een leefbare oplossing vinden. Heel de wereld die zich maar blijft verstaan ‘vanuit Adam’ zou toch eigenlijk de beweging moeten maken de kerk in, om zich te leren verstaan vanuit Christus.⁸

Is dat een arrogante kerkelijke stem die we daar vernemen, betweterig tot en met? Zo kan het overkomen, ook door de dichte technische taal waarin de beide boeken (vooral *Akt und Sein*) geschreven zijn. Maar we moeten niet vergeten dat de schrijver hier ook zijn *eigen* beweging beschrijft, een beweging die hij ook steeds opnieuw maken moet: van een in zichzelf gekeerd denken naar de bevrijding toe die in de ontmoeting met Christus plaatsvindt. De ontmoeting die hij zelf in de kerk keer op keer ervaren heeft. Het gaat hier om een beweging *van* alle grensvragen van het bestaan *naar* het midden van het leven toe, waarin ik in Christus’ naam vrijuit en zonder tobben mag staan, mag kennen, mag handelen.

2.3 *Colleges: wil de kerk midden in de wereld staan?*

In 1930-1931 reist Bonhoeffer naar New York om daar een jaar lang mee te lopen aan The Union Theological Seminary. Meer dan van de Amerikaanse theologie raakt hij onder de indruk van de Afro-Amerikaanse kerken die hij daar bezoekt, en van de problematiek (discriminatie) waarmee zij te maken hebben. Dat kerken zich bij rassensegregatie en ongelijke behandeling lijken neer te leggen, is onbegrijpelijk voor hem.⁹ Terug in Berlijn, waar hij zijn predikantswerk begint, geeft hij dan in 1932 zijn colleges over ‘Het wezen van de kerk’. Een reconstructie van deze tekst maakt het hoofdbestanddeel van dit boek uit: hierboven en hieronder staat er veel over te lezen – maar in het kader van dit overzicht is het goed om te noemen dat de begrippen ‘midden’ en ‘grens’ hier heel expliciet aan de orde komen, en dat ze kritischer tegenover de kerk worden ingezet dan in Bonhoeffers academische jeugdwerken. Nog steeds vindt Bonhoeffer dat de kerk toegang geeft tot het werkelijke leven, concreet, midden in de wereld. Zo zet hij zijn colleges in: dat is wat de kerk in Christus’ naam, in naam van de vleesgewordene, is: midden van de wereld. Maar wil ze dat ook zijn? Maakt onze nette middenklassenkerk zelf niet steeds opnieuw de beweging naar de marge, naar de grens, omdat ze niet echt in het midden durft te staan? Het zijn pittige vragen, die al vooruitwijzen naar de gedachten die Bonhoeffer vanaf ongeveer tien jaar later, in de laatste jaren van zijn leven, met nieuwe kracht zal poneren.

⁸ Zie in het bijzonder DBW 2 (AS, 1931), 27, 70-74, 105-112.

⁹ Zie Marsh, *Strange Glory*, 101-135.

2.4 De kerkstrijd: kerk tegenover de wereld?

Als het om Bonhoeffers 'ecclesiologie' gaat, vormen de ongeveer tien jaar tussen de genoemde colleges en de latere gedachten in zijn *Aanzetten voor een ethiek* en in zijn gevangenisbrieven een merkwaardige tussenperiode. Het is een periode waarover veel te zeggen valt en waarover ook heel veel geschreven is,¹⁰ de tijd van zijn inzet voor een kerk die een zinnig geluid zou zetten tegenover het gebral van de nieuwe Führer van het 'Derde Rijk', een periode in Bonhoeffers leven die qua ecclesiologie daardoor op een merkwaardige manier ook een zekere 'binnenkerkelijkheid' laat zien. Het waren de eerste jaren van de 'kerkstrijd' – de tijd waarin het erom spande: moet de kerk meegaan met wat deze nieuwe overheid wil en zich met die overheid 'gelijk laten schakelen', een soortgelijke structuur kiezen en korte lijnen houden met de overheid, of moet ze juist haar eigenheid tegenover de overheid bewaren? Bonhoeffer heeft zich met hart en ziel ingezet voor een kerk waarin ruimte zou zijn voor het vrije woord, het redelijke denkwerk, het handelen en spreken dat de samenleving van binnenuit tot bezinning zou kunnen brengen.¹¹ Bonhoeffers denken werd in deze jaren zeker niet 'binnenkerkelijk' in die zin dat hij zou willen dat de kerk zich terug zou trekken op haar eigen eiland. Ze moest zich wat hem betrof juist volop in de maatschappij begeven. Aan binnenkerkelijke discussies, liturgische veranderingen, en wat niet al, had hij een broertje dood als zulke discussies zich loszongen van urgente nood in de maatschappij. 'Alleen wie schreeuwt [opkomt] voor de Joden, mag gregoriaans zingen,' moet hij in deze tijd over allerlei liturgische discussies hebben gezegd. Voer vooral je veranderingen in de liturgie door – maar als het je gebed en je maatschappelijk handelen niet raakt, is het alleen maar lege en zinloze vorm.¹² In deze tijd schreef Bonhoeffer zijn beroemde boeken over *Navolging* en *Leven met elkander*.¹³ In zijn reader van belangrijke ecclesiologische teksten heeft Bryan Stone ook teksten van Bonhoeffer opgenomen, en hij heeft daarbij gekozen voor passages uit juist deze twee boeken. Nu vormen de gekozen

¹⁰ Zie bijvoorbeeld Schlingensiepen, *Bonhoeffer*, 149-273.

¹¹ Zie opnieuw Schlingensiepen, *Bonhoeffer*, 149-273.

¹² Vgl. Bethge, *Bonhoeffer*, 506, 685; zie ook Bethge, in: Feil/Tödt, *Konsequenzen*, 195-196. Bonhoeffer heeft bij deze uitspraak vermoedelijk aan Spreuken 31:8 gedacht, vgl. *Navolging*, DBW 4, 253.

¹³ *Nachfolge* (DBW 4) en *Gemeinsames Leben* (DBW 5). Dit laatste boek is tegenwoordig in het Nederlands te verkrijgen als onderdeel van het boek *Verborgene omgang*; maar omdat die titel zo ver van Bonhoeffers titel afstaat, gebruik ik bij voorkeur de titel van een oudere vertaling (*Leven met elkander*) of een vergelijkbare titel, zoals *Gemeenschapsleven*.

bladzijden¹⁴ wel een mooie afspiegeling van Bonhoeffers denken over de kerk tot op dat moment, maar misschien was juist wat de ecclesiologie betreft een keuze uit bijvoorbeeld ‘Het wezen van de kerk’ of uit de gevangenisbrieven toch krachtiger geweest. In *Navolging en Leven met elkander* is Bonhoeffer – zou je kunnen zeggen – *binnen* de kerk in gesprek met andere leden van de kerk, en hij wijst daarbij naar buiten. ‘Daar moeten we heen. In de gemeenschap word je gevoed,’ (en daarvoor heeft hij in deze geschriften ook veel aandacht,) ‘maar Christus roept ons de wereld in.’ Dat is de toon. Het is inspirerend, het zit vol engagement. Het was ook de houding die hard nodig was in die tijd. Maar door deze insteek lijkt de tegenstelling tussen (ware) kerk¹⁵ en wereld wel wat groter dan in 1932 of in Bonhoeffers latere teksten. Vanaf ongeveer 1938 heeft Bonhoeffer zich genoodzaakt gezien om toch nog een stap verder te zetten dan alleen het kerkelijke verzet waar hij zich tot op dat moment vooral toe geroepen wist. De kerk zou vermoedelijk nauwelijks meer in beweging komen, en hij vond dat ze vooral erg druk was met zichzelf. Nu brak de tijd aan dat individuele leden, waaronder Bonhoeffer zelf, de randen van de ethiek, en de randen van de kerk, moesten gaan opzoeken... De focus verandert.

2.5 *Kerk die wereld wordt.*

Met zijn stap het actieve verzet in lijkt Bonhoeffer zich op twee manieren weer wat meer naar de rand van de kerk toe te bewegen, en dat heeft ook weerslag op zijn denken over de kerk.

Allereerst was de stap het actieve politieke verzet in voor veel kerkleden en zeker voor veel kerkleiders een brug te ver. Je kon het oneens zijn met de overheid, je kon je verzetten tegen een inmenging van de overheid in kerkelijke aangelegenheden – maar om het politieke verzet in te gaan met het oog op het verwijderen van de door God gegeven overheid, en om daarbij zelfs de wapens op te nemen: velen zagen dat als ongehoorzaamheid

¹⁴ Stone, *Reader in Ecclesiology*, 163-168. De gekozen passages komen overeen met delen uit de hoofdstukken over ‘Het lichaam van Christus’ en ‘De zichtbare gemeente’ uit *Navolging*, DBW 4, 227-268 en enkele passages uit het begin en einde van *Leven met elkander*, DBW 5, 18-21, 65-66.

¹⁵ Een discussie over de ‘ware kerk’ speelt zich hier niet zozeer af op het terrein van de leer, maar van de consequenties die je aan de leer verbindt en de risico’s die je daarbij loopt. Om in die tijd bij de *Bekennende Kirche* (de ‘belijdende kerk’: het deel van de kerk dat zich niet liet gelijk-schakelen) te horen, was een stap waar behoorlijke risico’s aan verbonden waren. Bonhoeffer vond dat deze stap (in ieder geval voor protestanten) zonder meer vereist was: dit was de plek waar je verbonden werd met het heil, met Christus. Je daar verre van houden was wat hem betrof fataal. Zie hieronder ook § 8.3.1 van ‘Het wezen van de kerk’, en de aantekeningen daarbij.

aan de Schrift (vooral aan Romeinen 13) en aan God zelf. Bonhoeffer heeft het zelf ook gevoeld als een stap die hem bij de randen van het bestaan bracht, een zeer individuele stap die volgens hem in zijn omstandigheden vereist was (of: geboden was) in een zozeer ontwrichte maatschappij.

Maar bewoog hij daarmee echt naar de rand van de kerk? Vanuit de centrale stelling van zijn colleges uit 1932 zou je ook kunnen beargumenteren dat Bonhoeffer juist daar ging staan waar de kerk volgens hem *moest* staan. Of: dat hij zich liet plaatsen op de plaats waar God zelf de kerk altijd weer in het leven roept: in het heetst van de strijd, in het midden van het leven. De kerk die daar ver bij wegblijft, doet haar naam en haar Heer geen recht. Christus is midden in de wereld gekomen – daarom zul je soms ook zeer ‘wereldse’ beslissingen moeten nemen, in de hoop op zijn rechtvaardiging. Zo is en zo wordt de wereld juist wereld van Christus. In zijn *Aanzetten voor een ethiek* schrijft Bonhoeffer daarom: ‘De wereld is niet gescheiden van Christus; klerikale hoogmoed scheidt zich af van de wereld.’¹⁶ Je zou kunnen zeggen: in deze verbondenheid met Christus is de wereld pas echt zichzelf: wereld. De kerk – of leden van de kerk – zal (zullen) de wereld dus moeten helpen om werkelijk wereld te zijn. Kerk is er voor anderen.¹⁷ Wie bij die taak wegblijft, bevindt zich op de verkeerde plek.

Maar Bonhoeffer trof juist niet veel leden van de kerk aan, daar, op de plek die hij als het midden ervoer. Ook in dat opzicht leek hij zich weer wat naar de rand van de kerk te bewegen: in het verzet kwam hij weer volop tussen oude bekenden te staan (familieleden, broers, zwagers), mensen die zichzelf meestal niet als actieve christenen zagen. Zij hadden goede keuzes gemaakt; Bonhoeffer had niet de minste neiging daar denigrerend over te doen. Sterker nog: velen waren een voorbeeld voor hem. Maar het zadelde hem wel met de vraag op: wie is Christus nu voor deze mensen – welke rol kan de kerk spelen in het duidelijk maken dat God zich in Christus juist ook met deze mensen alles betekenend en alles veranderend verbindt? Het zal in ieder geval betekenen dat de kerk soms ‘wereld’ tegenkomt die meer van Christus lijkt dan zichzelf. Hoe ‘kerk’ betekenisvol voor deze mensen zou kunnen zijn, daar heeft Bonhoeffer aan het einde van zijn leven nog geen heel duidelijk antwoord op. Het lijkt erop dat hij het gezocht heeft in de kerk als een kleinere gemeenschap die het volhoudt te bidden, te zingen, de Schriften te spellen (Bonhoeffer gebruikt daar de technische term *disciplina arcani* voor). Die gemeenschap bewaart haar leden bij het geloof en zijn geheimen; en naar de wereld toe heeft zij twee uitdagingen: aan de

¹⁶ *Aanzetten voor een ethiek*, 50.

¹⁷ Zie de ‘Opzet voor een boek’ in *Verzet en overgave*.

ene kant zal ze moeten zoeken naar nieuwe woorden om de oude geloofsgeheimen opnieuw duidelijk te kunnen maken aan anderen, en aan de andere kant zal haar erediensdienst echt en diep moeten zijn – zodat ze voor zichzelf zal spreken voor wie er maar een kerk binnenwandelt.¹⁸

Uit dit overzicht zal één ding duidelijk geworden zijn: Bonhoeffer heeft zijn leven lang op het scherpst van de snede nagedacht over de betekenis van ‘kerk’.

3 EEN ROERIGE TIJD: ZES TEKSTEN UIT 1932-1933

Tijdens het houden van zijn colleges over ‘Het wezen van de kerk’ zagen Bonhoeffer en zijn studenten de Republiek van Weimar waarin zij leefden op haar laatste benen lopen. Veel van de politieke ontknopingen vonden vlakbij plaats: de collegezalen van de Berlijnse universiteit waren niet zo ver verwijderd van de regeringsgebouwen, en de betrokkenheid van Bonhoeffer en zijn studenten was groot. Toch zijn er in de collegeaantekeningen, afgezien van enkele opmerkingen over de nationaalsocialisten en hun verlangen naar een Leider, niet veel directe verwijzingen te vinden naar de politieke gebeurtenissen van 1932. Bij het speuren naar het *wezen* van de kerk ligt het ook voor de hand dat de jonge docent meer ingaat op denkstructuren en ontwikkelingen over langere tijd dan dat hij veel expliciete aandacht aan de actualiteit zou geven. Toch proef je als lezer voortdurend, en proefden Bonhoeffers studenten voortdurend, dat via het speuren naar een wezen ook het begrip van wat er buiten de collegezaal gaande was, vergroot en verdiept werd. En sommige van die gedachten waar Bonhoeffer in deze colleges op hint, of beter gezegd: waar de overgeleverde aantekeningen van deze colleges slechts op hintten, worden door hem explicieter uitgewerkt in andere teksten uit dezelfde tijd.

Bonhoeffer was in deze tijd bijzonder druk met zeer verschillende bezigheden. Als beginnend predikant heeft hij in het Berlijn van 1932 relatief vaak op allerlei kansels gestaan. Behalve in Berlijn-Wedding was hij ook gestationeerd op de Technische Hochschule, als studentenpastor. Het werk daar verliep moeizaam. De nieuwe predikant merkte dat de studiedruk van de studenten hoog was en dat ze voor zijn gespreksgroepen niet te orren waren. Bovendien: wie hun vrije tijd aan iets anders dan de studie konden besteden, gingen vaak op in allerlei jeugdverbanden. De nationaal-

¹⁸ Zie bijvoorbeeld de brieven van 30 april, 5 en 6 mei, 8, 27 en 30 juni, 8, 16, 18 en 21 juli 1944 en de doopbrief uit *Verzet en overgave*. Ik ben van plan aan de interpretatie van het begrip *disciplina arcani* ook een hoofdstuk te wijden in mijn boek *Zondig dapper*.

socialistische studentenbond kon ook in deze tijd al op een overweldigende achterban rekenen. Ook hier was de kerk dus niet in staat zichtbaar aanwezig te zijn en een rol van betekenis te spelen. ‘De onzichtbaarheid maakt ons kapot,’ schrijft Bonhoeffer er pessimistisch over aan een van zijn vrienden. Hoe zou de kerk in staat zijn hier nog verandering in te brengen en te laten zien ‘dat Christus er is geweest’?¹⁹

Vervolgens was Bonhoeffer ook jeugdsecretaris van de internationale oecumenische beweging en in die hoedanigheid heeft hij in dezelfde tijd verschillende buitenlandse conferenties bezocht en daar vaak ook gesproken. In deze redevoeringen en preken horen we hem directer spreken dan in zijn uit tweede hand overgeleverde colleges. Bijvoorbeeld zijn waarnemingen en analyses rondom de politieke stormen van 1932, nationaal en internationaal, treden in deze teksten meer op de voorgrond. Daarmee vormen ze een mooi commentaar bij de collegereeks. Reden genoeg om enkele van deze teksten ook te vertalen en in deze bundel op te nemen.

Allereerst volgen op de tekst van het college twee uitgeschreven preken over Kolossenzen 3:1-4. Ze werden gehouden in de Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche in juni 1932, toen Bonhoeffer net over de helft van zijn collegereeks was. In deze preken komen in ieder geval twee zaken indringend naar voren. Allereerst is daar Bonhoeffers worsteling met de enorme discrepantie die er bestaat tussen de wezenlijke zaken die de Bijbel te melden heeft over God, Christus, geloof, christen-zijn aan de ene kant, en de door deze woorden totaal niet verstoorde levens van de duizenden christenen aan de andere kant. Leven we met ons vanzelfsprekende christendom niet aan de wezenlijke kanten van het kerk-zijn voorbij? Vervolgens is het ook opvallend hoe Bonhoeffer de cultuur van zijn tijd peilt en ten tonele voert – hoe ‘christelijke waarden’ soms vanuit conservatieve drijfveren weer op een schild worden geheven waar ze allang vanaf waren gevallen (Bonhoeffer is daar niet blij mee), hoe aan de andere kant velen het ook helemaal gehad hebben met die ‘christelijke waarden’ en zich overgeven aan een leven zonder enig perspectief (dat vindt Bonhoeffer in ieder geval eerlijker). De gedachten die Bonhoeffer in zijn colleges te berde brengt, over de flauwheid van de huidige christenheid, over de povere interactie tussen geloof of kerk en de mainstream cultuur – worden hier scherp geïllustreerd.

Over wat de wereld nu eigenlijk nog van de kerk te verwachten heeft, en over het wel of niet begraven van de kerk, gaat Bonhoeffers tamelijk be-roemde toespraak die hij in augustus 1932 gehouden heeft op een confe-

¹⁹ DBW 11, 33 (brief van 18 oktober 1931).

rentie in Gland, dichtbij Genève. Hier wordt in ieder geval ook duidelijk dat hij de kritische analyse van de collegezaal niet alleen voor een beperkt Duits publiek heeft bedoeld, alleen maar geventileerd omdat je als jonge, ambitieuze *Privatdozent* nu eenmaal ook wat colleges moet geven. Zijn gedachten heeft Bonhoeffer ontwikkeld om ook met een scherpe blik naar de wereldkerk te kunnen kijken. In 1932, maar ook in de grootschalige gebeurtenissen van daarna.

In een bundel met teksten over de kerk uit 1932 mag vervolgens ook het opstel niet ontbreken dat rond de jaarwisseling van 1932-1933 uit Bonhoeffers pen is gevloeid over precies dit onderwerp: ‘Wat is kerk?’ Dit artikel, geschreven voor een niet-theologisch publiek, zet opnieuw de waarneembare kerk en de theologische ideeën over de kerk naast elkaar. Opvallend is de beweging die Bonhoeffer daarna maakt: het wezen van de kerk is niet gelegen in het laatstgenoemde, in de theologische ideeën over de kerk, maar in het eerste en tweede samen. Ook de gebrekkige gestalte die de kerk in onze wereld nu eenmaal altijd heeft, hoort bij het wezen van de kerk. We moeten ervoor oppassen daar denigrerend over te doen – en na alle voorgaande teksten maakt dat nog eens duidelijk: hier is niet iemand aan het woord die bevlogen aan het luchtfietsen is, maar iemand die ook van de klunzige kanten van de kerk houdt. Maar die desondanks een scherpe blik heeft voor waar de grenzen lopen en wat er absoluut niet mis mag gaan.

En dan passeren we de grens van Hitlers machtsovername. Twee dagen nadat Hitler door rijkspresident Hindenburg benoemd is tot rijkskanselier, een kleine week voor Bonhoeffers 27^e verjaardag, houdt de theoloog een radiovoordracht over wat een ‘leider’ (*Führer*) zou kunnen zijn, en hoe de kerk zich tot zo’n leider zou verhouden. Bonhoeffer heeft onder studenten gezien hoeveel aantrekkingskracht er van de gedachte aan een leider uitgaat. Hij vreest dat tegenover een leider alleen nog maar enkelingen kunnen staan die verantwoordelijk blijven handelen. De kerk zou burgers moeten opvoeden tot verantwoordelijkheid, niet tot het blind navolgen van een menselijke leider. Ook deze tekst gaat dus in op de plaats van de kerk in de politieke ontwikkelingen van Bonhoeffers dagen. Reden genoeg om ook deze tekst – althans gedeeltelijk – in deze bundel over de levende kerk op te nemen.

4 LEESWIJZER

De teksten in deze uitgave zijn gebaseerd op de ‘grondteksten’ in de Duitse wetenschappelijke editie van Bonhoeffers werken: Dietrich Bonhoeffer Werke (DBW), de delen 11 en 12. De bladzijnummers uit deze uitgaven zijn steeds in de marge van de tekst van dit boek afgedrukt. Voor vertaal- en an-

notatievragen heb ik meer dan eens de Engelse editie van deze uitgave (DBWE) geraadpleegd; voor de tekst van ‘Het wezen van de kerk’ geldt bovendien dat er al een veelgelezen reconstructie uit 1972 van bestond, van de hand van Bonhoeffers leerling Otto Dudzus, gepubliceerd in deel V van een oudere uitgave van Bonhoeffers *Gesammelte Schriften*. Deze tekst is in 1972 ook in een Nederlandse vertaling verschenen; beide teksten heb ik in voorkomende gevallen bekeken.

Voor de colleges over ‘Het wezen van de kerk’ staan in DBW 11 de aantekeningen van Hanns Ruppell (HR) integraal als hoofdtekst weergegeven. In het notenapparaat hebben de redacteuren ook de aantekeningen van Wolf-Dieter Zimmermann (WDZ) weergegeven – en heel regelmatig geven zijn aantekeningen een preciezer beeld van wat Bonhoeffer gezegd heeft dan de aantekeningen van HR. Om die reden heb ik ervoor gekozen de tekst van WDZ, zoals gegeven in de voetnoten van DBW 11, vrijwel integraal op te nemen in de hoofdtekst van deze vertaling: deze aantekeningen heb ik op de meest voor de hand liggende plaatsen ingevoegd in die van HR. Dat levert nog altijd een brokkelige tekst op, die veel aanvulling behoeft. Om de tekst zonder al te veel problemen te kunnen lezen, zullen verbanden, op zinsniveau en op betoogniveau, veel duidelijker moeten worden weergegeven dan dit in collegedictaten – uiteraard – gebeurde. Hier heb ik nu als vertaler en reconstructor actief ingegrepen. Ontbrekende woorden en zinnen – tot soms zelfs halve alinea’s – heb ik al reconstruerend toegevoegd, op grond van de beknopte suggesties die de DBW- en DBWE-redacteuren geven, en op grond van eigen kennis en inzicht. Omwille van de wetenschappelijke controleerbaarheid zal ik elders een weergave van de tekst beschikbaar maken waar duidelijk wordt waar ik aan het vertalen en waar ik aan het aanvullen ben geweest.²⁰

Tijdens het vertalen en reconstrueren kwam meer dan eens de behoefte op de lezer deelgenoot te maken van mijn overwegingen. Waar dit het begrip van de tekst bevordert, heb ik daarom voetnoten geplaatst, bijvoorbeeld: ¹⁴. Voor toelichtingen op inhoudsniveau heb ik gekozen voor het gebruik van eindnoten, gemarkeerd door hoge getallen in kleine Latijnse cijfers, bijvoorbeeld: ^{xiv}. De eindnoten volgen direct na iedere paragraaf.

²⁰ Ik zal dat voorlopig doen via <https://www.rug.nl/staff/e.van.t.slot/projects>. Omwille van de leesbaarheid hebben de uitgever en ik besloten de tekst van de colleges als lopende tekst aan te bieden. Een groot nadeel is dat daardoor niet meer duidelijk is hoe omvangrijk mijn aanvullingen en hoe (mogelijk) ingrijpend mijn interpretaties zijn. Hoewel ik mijn uiterste best heb gedaan het te beperken tot het noodzakelijke en dicht bij Bonhoeffers intenties te blijven, zijn er echt wel passages die meer tekst van mij dan van HR en WDZ bevatten. Ik hecht daarom zeer aan deze verantwoording, en verwijs iedereen die mijn gangen op dit punt na zou willen gaan graag naar deze link.

Hoewel Bonhoeffer bij de aanvang van zijn collegereeks in grote lijnen een vrij scherp beeld had van wat hij zou gaan doen – dat blijkt uit de nagenoeg kloppende inhoudsopgave die hij meteen op 20 april 1932 al heeft gedictreed – is zijn tekst qua proporties vermoedelijk anders uitgevallen dan hij in eerste instantie dacht. De ene sectie is zeer uitgebreid, terwijl Bonhoeffer voor andere secties veel minder tijd had of genomen heeft. De hoofdstuk- en paragraafindeling zoals die in de collegeaantekeningen is weergegeven werkt daardoor voor mij eerder verwarrend dan verhelderend. Gaandeweg heb ik tijdens het vertalen en reconstrueren de beslissing genomen om op basis van Bonhoeffers inhoudsopgave een nieuwe, door-genummerde, paragraafindeling te hanteren, met meer subparagrafen. Als lezer heb je zo steeds helder waar je ook alweer zit in het betoog. Bonhoeffers tekst bestaat zodoende in deze uitgave uit tien paragrafen: dat is door een ingreep van mijn kant. Dit maakt het voor de niet-theologisch geschoolde lezers ook gemakkelijker om eventueel passages die al te technisch worden even over te slaan. Zoals hierboven al gemeld zit de spannendste stof voor hen vermoedelijk in § 2-3 en 9-10.

In de tekst weergegeven Bijbelplaatsen zijn hier en daar door Bonhoeffer zelf expliciet weergegeven, maar vaker door de redacteurs van DBW of door mij toegevoegd. Ik heb dat niet steeds expliciet aangegeven.

Cursiveringen zijn meestal door mij aangebracht om de leesbaarheid van de tekst te vergroten.

Leestekens komen, zeker in ‘Het wezen van de kerk’, grotendeels voor mijn rekening. Vooral HR heeft in de tekst kwistig met uitroptekens gestrooid, maar er is weinig aanleiding om te denken dat Bonhoeffer zelf veel uitroptekens zou hebben gebruikt. De staat van de tekst rechtvaardigde een vrijmoedig aanbrengen van een eigen interpunctie.

Het Duits spelt zelfstandige naamwoorden met een beginkapitaal (hoofdletter). Dat levert een probleem op bij het veelgebruikte woord *Wort*. Wanneer gaat het hier om een ‘woord’, en wanneer om het ‘Woord’ – Gods Woord? Ik heb ervoor gekozen in principe een kleine ‘w’ te gebruiken, behalve als *Wort* door Bonhoeffer gebruikt wordt zonder nadere bepaling. Dan kies ik meestal voor een hoofdletter ‘W’, tenzij duidelijk is dat het om een ‘gewoon’ ‘woord’ gaat. Het levert de vreemde situatie op dat er soms binnen enkele regels sprake is van ‘Gods woord’ en ‘het Woord’ – maar dit vond ik toch het meest helder en werkbaar. Ook omwille van de werkbaarheid heb ik besloten, analoog aan Bonhoeffers Duits, geen hoofdletters te gebruiken voor naar God verwijzende voornaamwoorden: dus niet ‘Hij’ of ‘Zijn’, maar ‘hij’ en ‘zijn’ (Bonhoeffer verwijst naar God met mannelijke voornaamwoorden; dat heb ik gehandhaafd).

5 KERK ZONDER DAK. HET ONTSTAAN VAN DEZE BUNDEL

Kort na mijn promotie (2010), waarbij ik kritisch bevraagd was op Bonhoeffers kerkvisie, herlas ik met stijgende verbazing de Nederlandse uitgave van *Het wezen van de kerk* uit 1972. Ik werd gegrepen door zowel de actualiteit als de lijnen die ik zag lopen naar Bonhoeffers latere werk. Natuurlijk had ik ook vragen en daarmee ging ik te rade bij de nieuwe kritische editie van Bonhoeffers tekst, in DBW 11. Al snel kwam ik op basis van de daar gegeven aantekeningen (van Ruppell en Zimmermann) tot de overtuiging dat het hoog tijd werd voor een nieuwe reconstructie en een nieuwe vertaling. De verbanden met Bonhoeffers andere werk geven aanleiding om de reconstructie soms net een andere richting te geven dan in de jaren zeventig; soms is het mogelijk dichter bij de aantekeningen te blijven dan daar is gebeurd. Bovendien zou zo'n nieuwe vertaling gelegenheid geven de actualiteit van deze tekst opnieuw onder de aandacht te brengen.

Zo gedacht, zo gedaan. Dat wil zeggen: helemaal direct aan de slag kon ik niet, en de afgelopen jaren zijn er steeds werkzaamheden op mijn pad gekomen die me soms een tijd lang van deze klus afhielden. Maar sinds 2014 ben ik gestaag met deze tekst aan de gang geweest. De eerste stap was dat ik de tekst van DBW 11 met een groep Groningse studenten onder de loep heb genomen: rustig lezen en per alinea bespreken: wat gebeurt hier? wat zegt ons dit? Uren waarvoor zij geen studiepunten kregen – en toch hielden ze vol. Ik heb ervan genoten. In het begin probeerde ik bij te blijven met mijn reconstructie- en vertaalwerkzaamheden, maar al snel liepen we vóór met het lezen van de brokstukachtige Duitse tekst. En opnieuw: toch hielden ze vol. Anne-Maaike, Lois, Manoah, Harm, Mark, Pieter-Auke, Wilhelm, Yorick – en de enkeling die zomaar eens binnen kwam waaien om mee te doen: bedankt!

Vervolgens heb ik delen van mijn vertalingen zowel in 2016 als in 2017 tijdens een postacademische cursus voorgelegd aan groepen predikanten en kerkelijk werkers. Zij hebben niet alleen hun feedback gegeven op mijn werk, maar het ook uitgebreid gehad over welke vragen en associaties deze meer dan tachtig jaar oude tekst anno nu bij hen oproept, in hun kerkelijke praktijk. Zeker in de slotbeschouwing van dit boek heb ik daar de vruchten van kunnen plukken. Ik dank hen hartelijk.

Verder gaat mijn dank uit naar een aantal instellingen. Als eerste wil ik Boekencentrum noemen, met zijn onvermoeibare uitgeefdirecteur Nico de Waal. Dankzij hem heb ik geen moment zorgen gehad over de vraag of ik deze tekst wel uitgegeven zou kunnen krijgen. Zijn persoonlijke betrok-

kenheid bij dit project heb ik zeer gewaardeerd. Zonder zijn stimulans en aansporing had kerkelijk Nederland zeker nog langer moeten wachten op deze uitgave. En bij Boekencentrum zelf zijn de puntjes vervolgens uiterst kundig op de i gezet: daar ben ik blij mee. Vervolgens dank ik de faculteit Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschappen van de Rijksuniversiteit Groningen. Zij biedt mij de gelegenheid om met studenten en predikanten deze teksten te lezen en te bediscussiëren in een scherp intellectueel klimaat. Veel dank daarvoor. Mijn werkzaamheden daar worden gestimuleerd en financieel mogelijk gemaakt door de Confessionele Vereniging en haar leerstoelenfonds. Hartelijk dank voor alle betrokkenheid! Sinds eind 2015 ben ik het grootste deel van de week werkzaam voor de Protestantse Theologische Universiteit. Ook daar heb ik tijd gekregen om onderzoek te doen naar het wezen van de kerk – en wat bijvoorbeeld Bonhoeffer ons daarover te leren heeft. De preken over Kolossenzen 3 heb ik daar ook met verschillende groepen gelezen, wat me geholpen heeft bij de aantekeningen. Ik prijs mijzelf gelukkig met deze ruimte om te werken aan zulke mooie en belangrijke zaken: veel dank! En dan is er in veel landen, en zo ook in Nederland, zoiets als een Bonhoeffer-*civitas* ontstaan; een groep die zonder aan heiligenverering te willen doen werk maakt van een geboiede, serieuze bestudering van Bonhoeffers teksten. Sinds enkele jaren mag ik voorzitter van het Nederlandstalige Bonhoeffer Werkgezelschap zijn. Ik zeg zijn leden veel dank voor hun warme belangstelling en stimulans. Ten slotte heb ik hier veel vrienden nog niet genoemd, met wie ik in de loop van de jaren wel over dit project heb gepraat. En ik *weet* zelfs niet goed hoe ik Lucie en onze kinderen hier moet vermelden. Ik bedank hen vooral voor hun vertrouwen en hun lieve geduld.

In de kerk – ikzelf ben predikant van de Protestantse Kerk in Nederland – is veel gaande. Hoe zij er over enkele jaren uit zal zien – het is afwachten. En werken. En vooral: vertrouwen en blijven bidden en zingen. Ik hoop dat deze uitgave de geesten van velen mag scherpen en hen bij al hun kerkelijke doen en laten, experimenteren, slagen en falen, zal bepalen bij wat de kerk in Christus' naam werkelijk is. Dat de kerk van Christus is – Bonhoeffer zou zelfs zeggen dat zij een verschijningsvorm van Christus zelf is, voor anderen – mag ons blijven bemoedigen, ook als de daken boven onze hoofden dreigen te verdwijnen. De kerk kan zonder dak, leer ik in dit boek.

Zwolle, voorjaar 2018